

Totalitarizmus a gyakorlatban*

Anne Applebaum újságíró, történész, a *The Economist* szerkesztője és a *Washington Post* munkatársa, zurnaliszta tevékenysége mellett egy szakácskönyv és egy útikönyv szerzője, egyébként Radosław Sikorski volt lengyel külügyminiszter felesége. Történeti munkásságát a közelmúltig Gulag-táborokról szóló könyve révén ismertük, amelyet Pulitzer-díjjal jutalmaztak.¹ Itt tárgyalt kötetéhez előtanulmányokat nem publikált, 2012-ben mégis e nagyszabású Kelet-Európa-történettel jelentkezett: ebben három ország, Kelet-Németország, Lengyelország és Magyarország 1944–1956 közötti történetét mutatta be, sajátos szemszögből.² A kötet nagy figyelmet keltett és több díjat is kapott az Egyesült Államokban. Magyar megjelenését is nagy érdeklődés övezte, bemutatták többek között a Magyar Tudományos Akadémián is. A történész szakma tehát felfigyelt a munkára, ezért érdemes közelebbről is megvizsgálnunk. A vasfüggöny legördülése nem tárgya, csupán kerete az elbeszélésnek, és nem is Kelet-Európa megtörése a téma, hanem sokkal inkább a megtört Kelet-Európa, pontosabban a megtört vagy meg nem tört kelet-európaiak. Applebaum bevezetőjében ennek megfelelően jelöli ki a súlypontokat: azt vizsgálja, hogyan

* Anne APPLEBAUM: *Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése 1944–1956*. Ford.: SZABÓ Hedvig, Európa Kiadó, Budapest, 2014. 610.

¹ Anne APPLEBAUM: *Gulag: A History* I–II. Doubleday, New York–London, 2003. (Magyarul: *A Gulag története*. I–II. Európa Kiadó, Budapest, 2005.)

² Anne APPLEBAUM: *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*. Doubleday, New York, 2012.

tanult meg az átlagember együtt élni a rendszerrel, milyen volt az aktív és a passzív ellenállás. Legfőképpen pedig annak próbált meg utánajárni, milyen volt az igazi totalitarizmus – nem az elméleti, hanem a gyakorlati.

A *Vasfüggöny* két fő fejezetében a szerző időrendben ismerteti az eseményeket, ezen belül tematikus alfejezetek igazítják el az olvasót. Az első nagy egység, *Csalóka hajnal* címmel, tíz alfejezeten keresztül számol be arról a felemás, átmeneti időszakról, amikor a kiválasztott három ország irányításának kulcspozíciói már kommunista kézben voltak, de a kapitalizmus és a liberalizmus bizonyos elemei még megőrződtek és működtek. A *Klasszikus sztálinizmus* című második rész nyolc alfejezete a hatalom megszilárdításának keményvonalas politikáját mutatja be, felvázolva ennek bizonyos fokú tervszerűségét is. Applebaum számára a klasszikus sztálinizmus azt a Sztálin haláláig tartó korszakot jelenti, amikor a térség minden kommunista pártja azonos célokat próbált megvalósítani, azonos taktikával.

Applebaum kötetének elméleti keretét az adja, hogy Hannah Arendtnek a totalitarizmus eredetéről írt könyvében olvasható paradigmát újragondolja.³ Az egyes létszférákra lebontva igyekszik bemutatni, hogyan törekedtek a politikai hatalom egyetlen birtokosaként tevékenykedő kommunista pártok a teljes körű ellenőrzésre és irányításra. Az erőszak szinte azonnal kibontakozott, mivel a többségtől várt támogatás elmaradt. A megtörés taktikáját a kommunista döntéshozók rétegek és osztályok szerint másként és másként alkalmazták.

Ahogy a fejezetcímekből is látszik – *A reakciós ellenség, Belső ellenség, Kelletlen kollaboránsok, Passzív ellenállók* –, az elnyomás „alulról jövő” ellenállásba ütközött, amelynek forrását a szerző különböző kategóriákba sorolja. Applebaum úgy véli, a rendszerből emiatt végig hiányzott a stabilitás, s az válságról válságra tántorgott. A kommunista elképzelés eleve hibás volt: a marxista-leninista ideológia és közgazdaságtan magában hordozta saját pusztulásának magvait. Végül a társadalmi „agymosás” a sztálinista rezsimek egyikének sem sikerült.

³ Hannah ARENDT: *The Origins of Totalitarianism*. 2nd edition. World Publishing, New York, 1951.

A kritikai észrevételekre áttérve: az első dilemma az, hogyan kísérel meg Applebaum a térségből kiszakított három országot alapul véve Kelet-Európa-történetet írni. Választását annyival indokolja, hogy a vizsgált periódusban Kelet-Németország, Lengyelország és Magyarország között szembeszökő különbségek fedezhetőek fel. Ez minden bizonnyal így van, de önmagában nem elegendő összehasonlításuk megalapozására, emiatt a vizsgálódás következtetései szükségszerűen torzok lesznek.

A történeti folyamatokban való gondolkodásmód hiánya a mű több pontján is tapasztalható, mindjárt az első fejezetben. A *Nulladik óra* hangzatos, de mégsem szerencsés címválasztás, a történelemben nem igazán akadnak nulladik órák. A folyamatok megtörhetnek, a történeti jelenségek új formát ölhetnek, de abszolút nulla pont nem következik be a legnagyobb megrázkódtatással, akár egy világháborúval sem. Köztudott, hogy már 1944–1945 előtt működtek olyan mechanizmusok, sor került olyan eseményekre, amelyek a békekötést és az utána kialakult kereteket alapvetően meghatározták. A második világháború utáni európai helyzetről már a Hitler-ellenes koalíció 1943 októbere és 1945 augusztusa közötti konferenciáin döntöttek, nagypolitikai léptékben gondolkodva. Belpolitikai szinten pedig a központosítás és az államosítás ugyancsak a háború éveiben „hozzászoktatta” az embereket ahhoz, hogy a mindennapjaikra egyre mélyebben kiható politikai és gazdasági döntéseket hozzanak a fejük felett.

Az általános megjegyzések közé tartozik, hogy Applebaum következetlen az egybevetés és a szembeállítás alkalmazásával. Ez néhol – így a harmadik fejezetben, a „kis Sztálinok”, illetve Mindszenty és Wyszynski bíboros portréjának vázolásával – valamelyest jelen van, többnyire azonban teljesen elmarad. Az összehasonlító módszer nem vonul végig szisztematikusan a munkán, helyette egymás mellé rendezett esettanulmányok töltik meg az oldalakat. A szerző jellemző módon az általános megállapításokat illusztrálja az egyes országokból vett példák-
kal, mélyebb elemzés nélkül.

Applebaum sem a bel-, sem a külpolitikai makrostruktúrák elemzésével nem „terheli” meg szintézisét, ami – tekintve, hogy

a hidegháborús időszak Európájának egy idegen nagyhatalom által megszállt régiójáról van szó – megszünteti azt az értelmezési keretet, amelyen belül valamennyi esemény lezajlott. A köztörténeti folyamatok megértésére való törekvés helyett a szerző – a totális kommunista elnyomás és a társadalmi szabadságvágy összeütközésének leegyszerűsítő képletét erősítő – elméletének igazolásához tényeket és epizódokat ragad ki; amit erre nem tud felhasználni, azt elferdíti vagy kihagyja.

Mivel tehát Applebaumnak deklaráltan nem célja a nagypolitikai folyamatok feltárása, így ezek részletes kifejtését nem is kérheti számon az olvasó, de a rájuk való utalás pontosságát igen. A szerző a demokratikus kísérleteket lezáró fordulat bekövetkeztét a térség belpolitikai fejleményeire vezeti vissza. A kibontakozó erőpolitikát, Kelet-Európa újfajta „kezelésmódját” – helytelenül – sokkal inkább a választásokon elért alacsony támogatottságnak tulajdonítja, mintsem a nagypolitikai bizalmatlanságnak, az amerikai nyomásnak vagy a Szovjetunió birodalmi terjeszkedési vágyának, illetve védelmi stratégiájának.⁴ Jól szemlélteti a határokon túlra pillantás hiányát többek között az az állítás, mely szerint Rákosi „1955-re meggyőzte a szovjeteket, hogy váltsák le Nagy Imrét a miniszterelnöki posztról, és állítsanak a helyére egy hajlékonyabb embert, Hegedűs Andrást...”. (495.) Nem nehéz belátni, hogy Applebaum a magyar pártvezér befolyásának felnagyításával – az alapvető szakmunkákból is kiaknázható – történeti tudásunkkal ellenkező előjelű szerepcserére ragadtatta el magát.

A belpolitikai események bemutatása során tapasztalható felületesség példája a háború utáni átmeneti időszak bagatellizálása. Németország esetében nem beszélhetünk demokratikus periódusról, Lengyelországban pedig a valódi koalíció helyett szinte azonnal felállt az a látszatkoalíció, amely már egyértelműen kommunista kézi vezérlés alatt cselekedett.⁵ Más a helyzet, ha figyelmünket Magyarországra fordítjuk: a valódi koalíci-

⁴ Lásd erről legfrissebben KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában*. Osiris, Budapest, 2014.

⁵ Hugh SETON-WATSON: *The Pattern of Communist Revolution*. Mathuen, London, 1953. 248–249.

ós politika itt sem mutatkozott hosszú életűnek, mégis létezett egy demokratikus átmenet, ez azonban Applebaum könyvéből teljesen hiányzik. A leegyszerűsítő gondolkodásmód a másik két országra is igaz: sokkal összetettebb, olykor ellentmondásos folyamatok játszódtak le akkoriban, mint a *Vasfüggöny* sugallta egydimenziójú, kommunista térfoglalás.⁶

A kommunista pártok és a vezető párttagok – háború előtti időktől kezdve kibontott – tevékenységét a szerző nem ágyazza be az 1945 utáni belpolitikai viszonyok kontextusába, így a manipulált politikai küzdőtér többi – lassan-lassan kiszorított – szereplőiről, a demokratikus pártokról és egyéb társadalmi erőkről semmilyen képet nem kapunk. Így lesz a kommunista párt és a mögötte álló szovjet politikai vezetés az egyetlen aktor, amely befolyást gyakorol az eseményekre. Ezzel valójában a konzervatív, totalitárius paradigma úgy telepszik rá a műre, hogy a szerző talán észre sem veszi, jóllehet a bevezetőben annak klasszikus téziseit határozottan elutasította.

A vaskos kötetet forgatva ugyanúgy nem kapunk információt az 1953-ban megindult reformokról, ahogyan a kommunista hatalomátvétel komplex folyamatairól sem. Ez annál is furcsább, mert noha a rendszer alapjellemezőitől való eltérésről nem beszélhetünk, az emberek közérzetében, gondolkodásmódjában bekövetkezett változásról – ami ugyebár e munka középpontjában is áll – annál inkább. Elég a rehabilitálások, az addig bűnösnek hitt elítéltek szabadon engedése miatt beindult önvizsgálatokra, vívódásokra gondolnunk.

A munka felépítése is kínál meglepetéseket. Problematikus, hogy az első nagy fejezetben a rádió és az ifjúságnevelés témája megelőzi a politika és a gazdaság tárgyalását. Applebaum szerint a társadalmi szervek és a civil csoportok monopolizálása hamarabb következett be a gazdasági átalakításnál, ugyanis ez utóbbihoz a pártnak szüksége volt a lakosság támogatására, melyet a tömegkommunikációs eszközök propaganda-hadjárataival és a kommunista ifjúság kinevelésével kívánt megszerezni. Mindez valóban tagadhatatlanul fontos volt a kommunista

⁶ Stefano BOTTONI: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA TTI, Budapest, 2014. 46.

pártok számára, azt azonban nem lehet bizonyítani, hogy teendőik sorában megelőzte volna a gazdasági erőforrások és a politikai szervek feletti hegemonia megszerzését.

További szerkezeti és értelmezési hiba a rendszer ellenségeinek csoportosítási módja. A szerző a „reakciós ellenség” címszó alatt az egyházzal foglalkozik, a „belső ellenségek” között pedig az ellenállás második hulláamához sorolt parasztokat és földbirtokosokat, jobb- és baloldali elhajlókat, titóistákat, cionistákat stb. sorakoztatja fel. Applebaum nem fejt ki, mit ért belső ellenség: egy párton kívüli, földtulajdonos gazda például miért belső ellenség? Másrészt reakciósoknak a korszakban nemcsak a klerikálisokat nevezték, hanem a szociáldemokratákat, a kulákokat, az arisztokratákat, a polgári osztály tagjait is.

Az utolsó fejezetekben visszakanyarodunk a kiépült rendszerrel szembeni ellenálláshoz. Ennek koordináta-rendszerében a kelleetlen kollaboránsok és a passzív ellenállók két csoportja helyezkedik el, amelyekről olvasva ugyancsak nem egyértelmű a különbségtétel. Maga a szerző is megemlíti, gyakori az átfedés e kettő között, ezért felmerülhet a kérdés: miért nem az ellenállás formája, eszközei szerint mutatott be típusokat, vagy annak eredményessége, célja alapján tett különbséget? Applebaum munkájában, annak ellenére, hogy a társadalmi ellenállással négy fejezet is foglalkozik, ennek példái elszigetelt kuriózumok maradnak, az események kizárólagos alakítóiként – ahogyan közvetlenül a háború utáni periódusban is – Kelet-Európa és a kelet-európaiak megtörői, a kommunista párt vezetői jelennek meg.

Ellenkező esetben – azaz az elnyomó szándék és az ellenállási törekvés kapcsolatba hozásával – azonban eljuthatnánk a társadalmi mozgásoknak az államhatalmi döntésekre gyakorolt hatásáig, a társadalom és az állam közötti interakciók megnyilvánulási formáiiig,⁷ ahol az aktív és a passzív ellenállás

⁷A rendszer/államcentrikus, illetve a társadalomközpontú megközelítések alkalmazása során tulajdonképpen egyikből a másikba jutunk. Erről lásd Charles MAIER: What have we learned since 1989? *Contemporary European History*, 2009. Vol. 18. no. 3. 253–269. Idézi: RAINER M. JÁNOS: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet-L'Harmattan, Budapest, 2011.

mellett az elfogadás, támogatás is létező viszonyulási formaként volt jelen. Hiszen a pártállamot nem csupán a szovjet katonának szuronyai tartották össze, hanem a társadalmi mobilizáció nyertesei is, a rendszer működésében és működtetésében érdekelték,⁸ a párttagok, az aktivisták tömegei.⁹

Applebaum „alulnézeti perspektívából” tekint a kor szereplőire, s a megélt történetekre, az emberek egymás közötti kapcsolataira, a hatalom mindennapokat befolyásoló szándékaira, a hétköznapi élet világának feltárására összpontosít. Ez a szemlélet a totalitarizmust elutasító revizionista és posztrevizionista irányzatok újítása, az angolszász szovjetológiában az 1990-es évek közepén kiteljesedő paradigmaváltás eredménye. (Úttörői Sheila Fitzpatrick, Stephen Kotkin, Moshe Lewin stb.). Applebaum azonban – magát a totalitarizmus újragondolójaként pozicionálva – érdemben nem hivatkozik ezen iskola képviselőire.

A különböző forrásokból, életrajzokból, levéltári iratokból, saját maga által készített interjúiból megismert alanyokat néhány esetben jól válogatja meg, a történetek kifejezik a 20. század közepi Kelet-Európa személyes életútváltozatainak egy-egy típusát. Ugyanakkor a nagyobb társadalmi mozgásokra, folyamatokra – így a paraszti életmód átalakulására, az ipari munkás-ság felduzzasztására, a nők megváltozott helyzetére, az értelmiség kényszerpályára állítására, az urbanizáció hatására stb. – nem tér ki, és nem is ágyazza be az egyéni történeteket ezek

⁸ Erről lásd: Sheila FITZPATRICK: *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. Cambridge University Press, Cambridge, 1979; *Cultural Revolution in Russia 1928–1931*. Ed.: Sheila FITZPATRICK, Indiana University Press, Bloomington, 1978.

⁹ A teljesség igénye nélkül e munkák sorából néhány: Sheila FITZPATRICK: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, Oxford–New York, 1999; Moshe LEWIN: *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. Pantheon Books, New York, 1985; J. Arch GETTY: *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*. Cambridge University Press, New York, 1985; Gabor Tamas RITTERSPORN: *Stalinist Simplifications and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflicts in the USSR*. New York, Harwood Academic Press, 1991; *Stalinist Terror: New Perspectives*. Eds.: J. Arch GETTY and Roberta MANNING. Cambridge University Press, New York, 1993.

összefüggéseibe. Nem találkoznak e szálak egymással sem, a szerző csupán odatűzdeli őket általános megállapításai mellé.

Ezen belül az interjúalanyok sorában is feltűnnek aránytalanságok: meglehetősen felülreprezentáltak az írók-újságírók, rádiósok, filmesek és egyéb művészeti ágak képviselői. E réteg tagjai mint a szabad művészi önkifejezéstől megfosztott és a propaganda által gúzsba kötött szereplők jelennek meg, akiknek történetei a rendszerrel való konfliktusokat elevenítik fel. Érdekegyezés lehetőségéről Applebaum nem tesz említést, ahogyan a lengyel Telakowska-csoportról írja: az is együttműködhet ugyan a kommunista állammal, aki nem kommunista, de ez az együttműködés nem lehet sikeres (403.). A hétköznapi emberek – Applebaum ígérete ellenére – csak csekély számban jutnak „mikrofonhoz”. A társadalom túlnyomó többségét alkotó ipari munkásság – egy-egy példától eltekintve – és a parasztság nem kap képviseletet. Hiányzik a társadalom teljes keresztmetszete, ami nem csoda, hiszen az általa választott *oral history* módszer nem alkalmas arra, hogy egy szintézis kiegyensúlyozott forrásbázisát kialakítsa, a válogatásnál szinte elkerülhetetlen az egyéni érdeklődés irányába való hangsúlyeltolódás.

Nem esik szó továbbá olyan jelenségekről, amelyek alapvetően határozták meg az ötvenes évek hétköznapijait, ilyen a hiány, a jegyrendszer, a beszolgáltatás, a normarendezések, az egymásba érő mozgósítások, kampányok és melléktermékeik. A rendszerspecifikus jellemzőkön túl a szerző nem tér ki arra sem, mi maradt meg a régi értékekből, hagyományokból, akár a családmodellt, a kortárs csoport vagy egy munkahelyi közösség életét illetően. E tekintetben is úgy érzi az olvasó, mintha Kelet-Európában a kommunizmus által megkívánt és előtérbe állított magatartásforma és értékrend a semmire, a nulladik szintre épült volna, holott a valóságban korántsem erről van szó.

A *Vasfűgönyben* jól kirajzolódik, hogy terheltek meg a hatalom birtokosai minden gazdasági, társadalmi, közéleti és magánéleti kérdést a sztálinista ideológiával – a produktivitás és a racionális megoldások keresése rendre e „berögződés” miatt bicaklott el. Ennek kibontása azonban nem elég nyomatékos, a

szerző magáról az ideológiáról sem sokat beszél. Pedig e tárgykörről már jelentős szakirodalom született.

Nagy figyelmet szentel ugyanakkor Applebaum a társadalom minden rétegébe és szférájába behatoló propagandagépezet működésének. Pozitívum, hogy több helyen is kitér az ún. személtető agitációra: a plakátokra, szórólapokra, brosúrákra, melyekkel Kelet-Európa városait és falvait sosem látott mennyiségben árasztották el. A kor emberének mindennapjait, közérzetét vizsgáló munkák gyakran megfélemlenek arról, hogy a párt propaganda- és ízlésmonopóliuma a vizuális és tárgyi környezetet is nyomasztóvá tette. Ez elől az állampolgárok egyike sem menekülhetett el: a munkahelyeken, az iskolákban, a köztereken, mindenütt a vezérek portréi néztek rájuk, a párt jelszavai lobogtak körülöttük.

Applebaum szerint az ifjúságra irányult a „legmasszívabb, legkoncentráltabb, legszigorúbban ellenőrzött propaganda” (463.). Ezzel szemben másutt azt írja, hogy a munkásokat és értelmiségieket helyezték leginkább a politikai kampányok célkeresztjébe (500.). Valójában a vezetők a legtöbb támogatást a gyárak népétől várták, a pártrendezvényekre leginkább mozgósítható tömeget ez az ideológiában leginkább preferált réteg testesítette meg. Ugyanakkor legnagyobb erővel a parasztságot akarták meggyőzni, a „szocializmus építésére” kényszeríteni. Ennek a társadalmi rétegnek a bemutatása mégis szembetűnően elhanyagolt: az agrárnépességről, melynek tagjai a földosztás kapcsán kerülnek elő, szinte alig esik szó (321.), a kulákok pedig a belső ellenségről szóló fejezetben szerepelnek, de mindösszesen két oldalon (337–338.).

A falvak lakossága 1944 és 1956 között két-háromévente – az engedmények és a szigorítások hullámvasútján végigzötykölődve – a földosztástól az erőszakos termelőszövetkezetesítésig óriási változásokat élt meg. A paraszti közösségek átalakulásáról, a hagyományos paraszti világ felbomlásának folyamatáról nem ír a szerző, pedig mindez óriási fordulatot idézett elő nemcsak a gazdálkodó népesség életkörülményeiben, de a lakosság egészének máig ható tudati és mentalitásbeli változásában is. Mindennek negligálása komoly hiányként róható fel. Arról nem

is beszélve, hogy – visszakanyarodva az ellenállás problematikájához, amely a jelenkori szocializmus/kommunizmuskutatás egyik kiemelt területe¹⁰ – a legnagyobb fokú szembeszegülés a parasztság részéről érkezett, ami a magántulajdonosok magas számát tekintve nem is csoda. Ahogy arra fentebb is utaltam, Applebaum szívesen foglalkozik a társadalmi ellenállás történeteivel, ezért érthetetlen, miért éppen azt a réteget hanyagolja el, ahol a legjobb „alapanyaghoz” jutna.

A *Vasfüggöny* forrásbázisát az alapvető szakirodalmi összefoglalások és tanulmányok alkotják. A jelenkor kutatási eredményeinek, a szemléletmódoknak és iskoláknak az ismertetése és ütköztetése azonban teljes egészében elmarad. Kérdéses, hogy egy ekkora volumenű munkánál el lehet-e tekinteni ettől anélkül, hogy ne vallja kárát az elemzés megalapozottsága. Úgy gondolom, hogy nem.

A szerző számos levéltárban, művészeti, filmes, rádiós és egyéb gyűjteményekben válogatott a primer források közül, emellett – mint annak önkényes válogatására már utaltam – 85 interjút is készített, melyekből szorgalmasan elevenít fel anekdotákat, városi legendákat, szóbeszédeket. Érzékelhetően ezekben lubickol a legszívesebben, míg a köztörténeti események túl nagy hullámokat kavarázó folyamataitól inkább távol tartja magát.

E folyamatok elemzésénél azonban a személyes történettördékek és életrajzi mozaikkockák nem elegendőek az ok-okozati viszonyok feltárásához, a szerző munkamódszere e téren nem adekvát.

Végezetül megjegyzendő: a munka nyelvezetén, stílusán, fogalomhasználatán érződik, hogy szerzője nem szaktörténész-ként tevékenykedik. A zszurnaliszta fordulatok kétségkívül gördülékennyé, könnyen emészthetővé, színessé teszik a szöveget, ugyanakkor pongyolaságot, félreértelmezési lehetőségeket is eredményeznek. A hangzatos jelzők és szószerkezetek olykor a

¹⁰ A helyi, paraszti közösségek ellenálló – és egyben eseményalakító – szerepéről például lásd Lyenne VIOLA: *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Oxford University Press, New York-Oxford, 1996.

bulvárba csapnak át. Emellett az olyan pontatlanságok, mint az „oroszmű” és a „szovjetmű” jelző váltakozó használata, szintén zavaróak (például 198.). Ez pedig tovább csökkenti a mű történeti szakmunka jellegét. Itt kell megemlíteni azt is, hogy a jegyzetapparátus szerkesztése következetlen és összecsapott: a levéltári, közgyűjteményi források megjelölése, a szakmunkák bibliográfiai adatai sok esetben hiányosak. A többször idézett munkákra történő visszautalás meglehetősen kaotikus.

A *Vasfüggöny* egyszerre túl sok és túl kevés. Ahhoz túl sok – azaz ahhoz a szükségesnél jobban elmélyült, és szélesebb forrásanyagot mozgatott meg a szerző –, hogy a korszakból kiragadott és tematikus csokrokba szedett életutakat ismertessen meg, melyek ilyen formában egy történelmi magazin színvonalas sorozatát adhatták volna. Ahhoz viszont túl kevés – pedig a szerző végül is ezt a célt tűzte ki maga elé –, hogy mindez egy összehasonlító módszerrel készült Kelet-Európa-történeté álljon össze.

A gyakorlati, a megélt totalitarizmus keresése eleve kudarcra ítélt vállalkozás. Hiszen abban a pillanatban, amikor az ideológiai formulák kiléptek a pártbrosúrák lapjairól a valós életbe – már a mediátor szerepet betöltő agitátorok működése közben is, de főleg a célcsoporton, azaz a többségi társadalmon való alkalmazásuk során – jelentősen veszítettek „eszmei tisztaságukból” és alárendelődtek az egyéni érdekek, alkuk és a lokális viszonyulások befolyásoló tényezőinek, nem utolsósorban pedig a kelet-európai adottságoknak is.

A bevezetőben Applebaum leszögezi, a „totalitarizmus” hasznos és szükséges fogalom, csak éppen egy kicsit „le kell porolni”. A 600. oldalon túljutva az olvasó a felkavart port érzékeli ugyan, de a képet, sajnos, nem: nem kerülünk közelebb ahhoz, milyen is volt a gyakorlati totalitarizmus *à la Kelet-Európa* (vagyis *à la Lengyelország, Magyarország és Kelet-Németország*).

Huhák Heléna